

Откидач В.М.

доктор мистецтвознавства,

професор Харківської державної
академії культури

ХУДОЖНЯ ТВОРЧІСТЬ: СТАНОВЛЕННЯ ТА КОМПОНЕНТИ

Анотація. Висвітлюються питання, пов'язані зі становленням і складовими художньої творчості. Розкриваються проблеми творчого потенціалу особистості.

Ключові слова: художня творчість, хаотичний потенціал, творчий процес, творча особистість.

Аннотация. Откидач В.М. Художественное творчество: становление и компоненты. Освещаются вопросы, связанные со становлением и составляющими художественного творчества. Раскрываются проблемы творческого потенциала личности.

Ключевые слова: художественное творчество, хаотичный потенциал, творческий процесс, творческая личность.

The annotation. Otkydach V.M. Artistic creativity: the formation and components. Discusses issues associated with the establishment and components of artistic creativity. Reveals the problem of the creative potential of personality.

Keywords: art, chaotic potential, the creative process, a creative person.

Постановка проблеми. Опанування розуміння багатьох засад художньої творчості – одне із найважливіших завдань дослідника, який цікавиться технологією творчості. Розрив між самою творчістю та її розумінням завжди існувало та викликало чимало різних думок. Цілком природно, що дана проблематика не може бути осторонь багатьох дослідників.

Власне кажучи, **аналіз останніх досліджень і публікацій** про це і свідчить. За останні десятиліття вже вийшло друком достатньо багато видань, які порушують найрізноманітніші аспекти творчості взагалі й художньої зокрема. Дослідники розглядали загальні проблеми творчості (А. Аронов, М. Бердяєв, В. Мільман, Н. Уваріна), власне художню творчість (Є. Громов, Д. Лихачев), психологію творчості (Л. Виготський, Р. Грановська, В. Козлов, В. Петрушина), музичну творчість (М. Блинова, Т. Попова, Г. Ципін). Чимало видань призначено й дитячій творчості (Л. Виготський, І. Куришева, О. Кучерявий).

Разом з тим, **мета** даної статті стисло дати деякі орієнтири в опануванні такого складного явища як художня творчість.

Виклад основного матеріалу. Творчість – одне з найдивовижніших і загадкових явищ у нашому світі. Здавалося б, ще недавно якихось думок, ідей, дій, явищ і предметів просто не існувало, а тепер вони вже співіснують поруч з нами, і ми можемо перекоонатися в їх бутті. Поняття суті творчості – це прагнення цілісно осмислити й описати феномен творчості, зрозуміти її генезу, а також розібратися, що являє собою творча людина, які особистісні особливості їй притаманні, що саме дає їй можливість творити і чому більшості людей творчість мало властива. В процесі вивчення творчості можна зробити спробу віднайти взаємозв'язок між творчою здатністю людського розуму та еволюційними процесами, притаманними природі в цілому.

Феномен творчості на нинішній день мало вивчений і зрозумілий, мало того цей феномен усеохватний, а так само часто осмислюється людьми швидше емоційно, ніж логічно – що створює ґрунт для появи безлічі визначень. І щоб уникнути непорозуміннь, далі творчість буде розумітися як абсолютно будь-який твір розумової діяльності людини, незалежно від його осмислення, здатності приносити користь, відповідності тим чи іншим моральним канонам, здатності реалізуватися в сучасній дійсності. Творчість в межах даної концепції не передбачає нічого крім зародження нової думки та ідеї в голові конкретного індивідуума, думки та ідеї, яких досі для нього не існувало.

Отже, творчість – це поява нових думок та ідей. Дана концепція ґрунтується на тому, що все нове виникає в природі за одними й тими законами на всіх рівнях організації. В різних джерелах зустрічається ідея про те, що все в нашому світі виникло з хаосу. Згідно теорії детермінованого хаосу виникнення нового пов'язано зі здатністю природи до неупорядкованого руху. Хаотична система здатна продукувати безліч варіантів, здійснювати рух по необмеженій кількості траєкторій. Хаотичні системи, що складають наш світ, створюють можливість для виникнення в ньому найрізноманітніших змін.

Надійшла до редакції 27.01.2012

Подивимося з цих позицій на творчість. Достеменно невідомо, як саме працює наше мислення, електроенцефалограми мозку записують випадковий сигнал, що, вочевидь, означає, що хаос невіддільний від процесу мислення. Насправді наше мислення вкрай хаотично. Людина постійно робить безліч дрібних рухів – непередбачуваних і начебто нічим не обґрунтованих: може ні з того ні з чого поворухнути рукою, перевести погляд з предмету на предмет тощо. В нашому розумі постійно виникають думки бажання або спонукання до дій, не пов'язані з предметом наших роздумів на даний момент. Іноді правильна, потрібна думка, яку до того не вдавалося віднайти, народжується саме таким чином – випадково. Але найважливіше, що потрібно зрозуміти, і що часто приховано від нашої уваги, хаос бере неодмінну участь також і в процесі свідомих роздумів над будь-яким предметом. У процесі роздумів над предметом наш розум створює неповторний конгломерат думок, який ніколи не виникне при інших обставинах; далі ми відбираємо те, що нам підходить, відкидаючи побічне. І чим незрозуміліше предмет, чим більш відбірковий та нестандартний підхід він вимагає до себе, тим очевидніше це явище. Ми приходимо до схеми: наш розум генерує хаос думок, бажань, ідей, а відбірною ж ланкою є вся та інформація, яку накопичила в собі наша особистість за час життя.

У зв'язку з цим з'явилося нове поняття: хаотичний потенціал (ХП) особи, через який описується процес творчості, вироблений людським розумом, а так само описується сама творча особистість, її особливості, проблеми, формування. Міркування щодо будь-якого феномену неодмінно повинно починатися з визначення. Практично кожне слово нашої мови володіє тією чи іншою мірою багатозначності, значення слова деколи дуже тонко, ледь помітно змінюється залежно від контексту, але й цієї невеликої різниці буває достатньо для виникнення незрозуміння.

ХП – це різноманітність ідей, здатних пройти до свідомості. Отже, розмір ХП залежить від того, яка частина підсвідомого хаосу здатна проникнути в свідомість. Мало того, що ХП різний у різних людей, він так само може змінюватись у конкретного індивідуума, в залежності від різних обставин. Причин може бути чимало. Як відомо, хаотичні системи здатні чуйно реагувати на зміну багатьох параметрів навколишнього середовища, а тому практично будь-які зміни в нашому внутрішньому або навколишньому житті так чи інакше позначаються на нашому ХП.

Позначимо можливі причини зниження або підвищення ХП, як найбільш значущі для нас.

1. ХП зменшує відсутність віри в свою здатність творити. Масовий світогляд регламентує всі сфери нашого життя, починаючи з моральних норм і закінчуючи дрібницями, на кшталт того, що чай треба пити з чашки, а не з чарки або якого кольору одяг зараз потрібно носити. Дуже багато людей на підсвідомому рівні вважають, що у них немає іншого вибору, крім як намагатися якомога точніше дотримуватися всіх цих стереотипів або хоча б більшої їх частини, перекриваючи собі, таким чином, доступ до творчості. Навпаки люди, впевнені у своїй здатності творити, переконані

у своєму праві робити те, що відмінно від масових стереотипів, одним лише цим переконанням значно збільшують свій ХП, відкриваючи собі можливість для оригінального аналізу цього світу, себе і свого місця в ньому.

2. Накопичені нами знання обмежують нашу хаотичність, не даючи їй вийти за певні рамки. Рамки ці, звісно ж, завжди існують, людський розум не здатний виробляти хаос в чистому вигляді, проте чим жорсткіше ці межі, тим, відповідно, нижче ХП. Чим менше для людини означають її переконання, тим охочіше він переглядає та змінює їх, тим вище його ХП.

3. Рідко коли людина здатна ніяк не потрапити під дію безпосередньо впливаючих на неї стимулюючих факторів навколишнього середовища, будь то одна людина, група людей або будь-яке інше джерело, що несе спонукальну інформацію. Не слід вважати проявом волі можливе в таких випадках бажання зробити все навпаки, це не є автономність. Вплив стимулюючих факторів зменшує ХП, тому що спрямовує мислення в задане річище. Чим менше контактів із такими факторами, тим вище ХП. Чим байдужіше людина ставиться до того чи іншого спонукаючого фактору, тим менший вплив той на неї чинить.

4. Як впливає на ХП вік? Дитина народжується мінімально розвинутою особистістю, вона ще не набуває ні переконань, ні установок, може стати на будь-який шлях розвитку, рухатися в будь-якому життєвому напрямку. Розум дитини максимально хаотичний, тому майже ніщо не обмежує її в проявах. І незважаючи на те, що дитина змушена підкорятися дорослим, вона нерідко як тільки може, протиставляє їх диктату і що-си прагне зробити все по-своєму, що зайвий раз вказує на те, що ХП дитини величезний (чим вище ХП, тим складніше людині вписатися в певну систему).

У міру дорослішання хаотичність прогресивно зменшується. Найменший ХП мають літні люди, і не тільки тому, що їх знання та життєвий досвід більший ніж у представників інших вікових категорій, а більшою мірою від того, що нервова система до старості втрачає пластичність, що на практиці обертається значним зменшенням здатності сприймати нове. Психіка підлітка лабільна та сприйнятлива до нового, він не обтяжений сім'єю та дітьми, над ним меншою мірою тяжіють норми пристойності, прийняті в суспільстві, у нього є природне бажання краще пізнати й зрозуміти цей світ, себе і своє місце в ньому. Все це позначається на користь ХП. А якщо підліток ще й вірить у свої творчі сили, виділяє себе з маси, прагнути бути індивідуальністю, його ХП дуже великий.

Дуже багато підлітків займаються певною творчою діяльністю: пишуть вірші, малюють, придумують оригінальне оформлення своєї кімнати, розробляють свій індивідуальний стиль, мають всілякі хобі, читають літературу з різних питань, які їх цікавлять. Чи варто говорити про те, що ті підлітки, які високо цінують в собі індивідуальність і вірять у свою здатність створювати, виробляють більше ідей. Їхні ідеї незвичайні, твори оригінальніше, ніж у інших. Ставши дорослими, вони, як правило, закидають подібні захоплення, або значно скорочують їх місце у своєму житті, тоб-

то хаос поступається місцем зумовленості, творчість – досягненню загальнозначущих цілей, життю типової дорослої людини, де головне дім, сім'я, кар'єра, а все інше, що не вписується в загальноприйняті рамки потрібного чи корисного, або відхиляється, або відсувається на задній план.

Звичайно, існують люди, яким вдалося пронести високий ХП у доросле життя, але таких меншість. Це люди, що високо цінують в собі індивідуальність і переконані в своєму праві та здатності творити. Часто творчість таким людям необхідна тому, що вони не можуть знайти себе і своє місце в житті. Вони творять, щоб зрозуміти себе – побачити свої думки з боку, усвідомити та опиратися на них.

Ось можливі основні причини зменшення ХП в дорослому віці.

1) Усвідомлення марності творчості. Людина вважає, що творчість не дає їй ніяких переваг.

2) Зникнення або зменшення потреби в усвідомленні себе і свого місця в житті. Існує такий стереотип масової свідомості, що доросла людина володіє меншою свободою, ніж дитина або підліток, що, переступивши певний віковий межу, необхідно поводитися «як доросла людина», займатися «важливими справами», а не невідомо чим.

3) Накопичення знань, зокрема вузькоспеціалізованих, зменшення здатності сумніватися в собі, самовпевненість.

4) Стресові ситуації, що провокують внутрішній конфлікт, а також схильність до цих станів. Таким ситуаціям завжди передують збіг обставин, до яких людина психологічно не готова. Відчуваючи свою неспроможність вирішити проблему у відомий та зрозумілий спосіб, людина шукає вихід, який може бути різним. У деяких випадках реально втекти від ситуації або переконати себе в тому, що нічого не відбувається, що, власне, деякі й вчиняють. Тут збільшення ХП не відбувається, тому що для людини нічого не змінюється, і вона залишається при тих же поглядах і позиціях, які й мала. Але часто стресова ситуація змушує людину замислитися, спробувати розібратися, як все-таки розв'язати наявну проблему, переглянути усталені стереотипи, свої погляди на себе та на життя.

Якщо людина знаходиться в стані, коли колишні погляди, що склалися, необхідно відкинути, а нові ще не знайдені, і вона знаходиться в активному пошуку – її ХП значно збільшується, тобто індивід відкритий для сприйняття різних точок зору і бажає скоріше віднайти ту саму, відповідну особисто йому.

Нагальна необхідність щось зрозуміти, усвідомити, переосмислити явну потенційну загрозу, що відчувається, – один із кращих стимулів до творчості. І чим важливіше для людини проблема в її житті, чим принциповіші позиції, які тепер доведеться замінити іншими, тим більше негативних емоцій людина відчуває з цього приводу, бо змінювати себе завжди важко та болісно – внутрішній конфлікт є в певному роді саморуйнування.

Як відомо, люди, яких прийнято називати творчими, часто бувають емоційно нестійкі, для них характерна схильність до стресів і депресій. Такі люди не-

рідко люблять займатися самобичуванням, яке цілком може спровокувати внутрішній конфлікт. Таким чином, стан потреби перегляду старих поглядів і пошуку нових (внутрішній конфлікт) характерно для творчих людей.

Кілька слів про складові творчого процесу.

Необхідно зауважити на матеріальному вираженні творчого процесу, про можливості оцінки його продуктивності, і про те, чим професор відрізняється від філософського безхатченка, а визнаний геній від зачарованого мандрівника. Для початку визначимось з поняттями: *творчий продукт* – будь-яке матеріальне вираження творчої роботи індивідуума, все те нове, чим творча людина здатна поділитися зі світом; і *продуктивна творча особистість* – це в загальному сенсі особа, яка виробляє творчий продукт, що має певну цінність. Наразі під цінністю можна розуміти дуже багато чого. Не хотілося б піддаватися суспільним стереотипам, що цінність творчого продукту визначається виключно його суспільною значимістю, або ж значущістю для якоїсь великої соціальної групи в позитивному ключі, оскільки «шкідництво» – це теж вплив на світ, здатне спрямувати його розвиток в інше річище, хоча постає питання: що є шкода, а що є користь? Навряд чи ми маємо право відповідати на це питання, оскільки що добре для одних, може вважатися поганим іншим.

Цінність взагалі поняття відносне, вона може визначатися щодо окремих особистостей, соціальних груп, світу, природи, прекрасного, далекої перспективи розвитку світу тощо. Тим не менш, не зважаючи на неможливість радикального поділу творчих продуктів на цінні й ті, що не мають цінності, межа між ними розмита.

Точно так само можна визначити різницю між продуктивною та непродуктивною творчою особистістю. Продуктивна творча особистість – це людина, яка створює продукт, здатний мати суттєву значимість для багатьох людей, світу в цілому, науки, мистецтва тощо, тобто цінний продукт. Непродуктивна творча особистість – це особистість, хоча й володіє творчими здібностями, але з тих чи інших причин не створює цінного творчого продукту. Ну і нарешті, що б бути зовсім точним, нетворча особа – особа, що не володіє розвиненими творчими здібностями і не здатна генерувати творчі ідеї. Все це знову ж крайності, здатні переходити одна в одну, не слід думати, що існують лише ці крайні типи, навіть приблизні крайності зустрічаються дуже рідко, абсолютні – ніколи.

Отже, що формує особистість людини? Однозначно: спадкові та придбані фактори, генетична схильність, батьківське виховання та громадський вплив у різні вікові періоди життя людини.

Почнемо з генетичної схильності. Існує чимало прикладів, коли люди в одній сім'ї приступні творчі можливості вище середнього, часто й родичі мають схильність до певного виду творчості. В історії відомо чимало творчих династій, наприклад, династія сім'ї Бах. Отже, творчий потенціал однозначно визначається генетично.

Зазначимо й про можливості формування творчого потенціалу в процесі життя особистості, за допомогою її взаємодії зі світом і людьми. Це може бути і замкнутість, і підвищена агресивність, і рання схильність до самостійного читання, істерія і плаксивість, садистські нахили, незвичайна самостійність, нетиповий для дитини скепсис у судженнях та багато іншого. Сімейні проблеми в перші роки життя здатні опосередкувати складні відносини дитини в середовищі однолітків, оскільки така дитина відрізняється від більшості інших дітей – тих, хто виріс у більш типових умовах. Якщо діти, що сформувалися в атравматичних, гармонічних умовах, як правило, опинившись разом, утворюють досить гомогенну спільноту, то дитина, яка отримала психологічні травми та складний суперечливий досвід відносин із дорослими, часто нездатна гармонічно влитися в колектив однолітків. Така дитина нерідко стає одиночкою чи ізгоем, або лідером. Зрозуміло, що одиночки та ізгої формуються із замкнутих дітей, які звикли жити в своєму світі; лідерами стають агресивні, переконані у своїй вседозволеності діти, хоча знову ж можливі варіанти. Якщо навіть така дитина займає свою нішу серед «середнячків», все одно вона буде відчувати деяку відчуженість через те, що її життєвий досвід не збігається з досвідом оточуючих дітей, не збігається, відповідно й світоприйняття.

А далі відбувається найцікавіше, дитина починає усвідомлювати себе серед інших людей і зокрема в колективі однолітків, усвідомлює вона й те місце, яке їй там відводиться. Так зачинаються основи для її майбутнього світогляду. В масі однолітків критерії «поганого» та «гарного» утворюються досить швидко і цілком чітко визначені, це примітивний масовий світогляд, його зачаток. Дитина-одинак або тим більше ізгой має, як правило, невисокий соціальний статус серед однолітків, вона прагне до самоти, вибивається своєю самотою, можливо, вона морально слабка, а діти поважають силу, відповідно на таку дитину колективом відразу навішується ярлик «поганий» з усіма впливовими наслідками. Відчувати себе гірше за інших – важкий тягар для психіки, а тому у такої дитини є вибір, або знайти спосіб підлаштуватися під колектив, або погодитися з однолітками в оцінці себе, або вигадати свою систему світобачення, а це вже і є творчість, творчість, необхідна для виживання. Крім розвитку фантазії така ситуація змушує дитину відмовитися від авторитету суспільства, утвердитися в негативному ставленні до його законів.

Таким чином, розвивається уміння нестандартно мислити, пояснювати світ по-своєму, а не за допомогою готових постулатів, це, відповідно, підвищує ХП.

Із дитиною-лідером відбувається трохи інакше. Така дитина, завдяки соціальному становищу, яке вона займає, може дозволити собі більшу свободу у виборі стратегій поведінки. Вона може дозволити собі знущати над тими, хто нижче за рангом, чинити свавілля, за це їй нічого не буде, колектив все одно буде її поважати і навіть любити, в очах колективу лідер завжди залишається «гарним», мало того, він сам може формулювати критерії «гарного» і «поганого» в колективі.

Така ситуація, знову ж таки, сприяє формуванню неповаги до авторитету суспільства і розуміння того, що систему завжди реально переробити «під себе».

Щодо середнячків, то вони звикають підкорятися соціальному авторитету, як правило, або адаптуються, або вдають, відчуваючи себе при цьому не на своєму місці. Тим не менш, відчуття відчуженості може змусити людину працювати на два фронти: прикидатися на людей, але тим не менш мати власне бачення світу. В міру дорослішання такої дитини, розвиток особистості йде тими ж схемами, щоправда, з деякими варіантами, що пов'язані з ускладненням соціальної ситуації. Розвиток світогляду та творчих здібностей переважно завершуються в підлітковому віці або по його закінченні. Надалі ці аспекти особистості можуть бути схильні до невеликих змін; кардинальних змін вже, як правило, не відбувається.

Підведемо підсумок: досягненням нестандартного дитячого досвіду і, в подальшому, психологічної конфронтації з оточуючими, може бути розвиток самостійного мислення, власної системи поглядів на світ, власного світогляду, нарешті. Людина, що пройшла через це несвідомо, а буває й усвідомлено, не боїться виходити за рамки масового світогляду і взагалі за межі прийнятих позицій. Таку людину часто навпаки тягне за рамки, все це само собою опосередковує підвищення ХП. Моральні принципи можуть бути тут самими різними: від перебільшеного почуття моральності до відмови від неї. Само собою відмова від упертості в будь-яких принципах надає набагато більшої свободи розуму (ХП), а, отже, розширює поле для творчості. Створення власної системи поглядів – це основа продуктивної творчої діяльності. Тільки «створивши себе», зрозумівши для себе цей світ, людина здатна виробляти творчий продукт зовні. Не слід провокувати гомеостатичний шлях формування особистості у вихованні дитини, оскільки крім творчої особистості, можна отримати асоціальну особистість, нехлюя, так і просто невпевнену в собі людину.

Розглянемо ситуацію гетеростатичного шляху. Не завжди легко сказати, чому гетеростатичність однієї особи більше іншої. Тим не менш, деякі обставини можуть сприяти найбільшому прояву гетеростатичності. На відміну від гомеостазу все, що пов'язано з гетеростазом, як правило, нетравматично для особистості. Тому, можна рекомендувати методи, здатні підвищити гетеростатичність як для виховання дитини, так і в деяких випадках для роботи над собою. Тут має значення те, що може провокувати допитливість, викликати інтерес до самостійного вибору з метою отримання задоволення від самого процесу пізнання та вибору. Відповідно будь-які обмеження, встановлені середовищем або самостійно на допитливість і вільний вибір, можуть знижувати гетеростатичність. Для виховання дитини мають значення творчі здібності оточуючих, зокрема батьків, атмосфера, яку створюють навколо себе творчі люди, що підштовхує дитину до прояву й розвитку у себе творчих здібностей. Відповідно, якщо є мета підвищення гетеростатичності у дитини, бажано заохочувати будь-які прояви її творчості, м'яко спрямовувати в потрібне річище, завжди за-

лишаючи за нею можливість вибору, в жодному разі не спонукати її до чогось насильно. Необхідно показати дитині, що творчість це те, що надає радість сама по собі, а не тільки те, що опосередковано призводить до отримання деяких благ. Має сенс визначити її таланти і надати їй можливості із задоволенням їх розвивати. У дорослому віці для підвищення гетеростатичності має сенс усвідомлення того, що творчість самоцінна і саме по собі здатна приносити задоволення, позбавляючи нав'язливих ідей комусь щось доводити.

Творчість – це вищий рівень пізнання, вища та складніша форма діяльності, притаманна людині, що передбачає мобілізацію всіх її основних психічних процесів, знань, умінь, всього життєвого досвіду, духовних, а деколи й фізичних сил, і породжує щось якісно нове, відмінне неповторністю, оригінальністю та суспільно-історичною унікальністю. Результатом творчості є створення творів мистецтва, тобто специфічне відображення об'єктивної реальності в особливій формі – у формі художніх образів. Справжній витвір мистецтва є новим створенням, що несе в собі художній образ (образи), якого дотепер не було.

Художня творчість здійснюється через творчий процес, що являє собою сукупність стадій роботи художника по втіленню певного ідейно-образного задуму в закінчений твір мистецтва.

На відміну від сил творчості, які з народженням людини вже певною мірою діють і в цьому сенсі є своєрідною першоосновою розвитку особистості, компоненти творчості (знання, світогляд, художній метод, естетичний та художній смак, майстерність) є частинами змісту духовного світу художника і набуваються в процесі життя. Це продукти відображення, вивчення, пізнання дійсності через діяльність психічних процесів, творчих сил художника, які згодом стають «будівельним матеріалом» творчості, на основі яких здійснюються художні відкриття, і які завжди залежать від діяльності психічних процесів, творчих сил. Водночас компоненти є своєрідним двигуном розвитку та вдосконалення механізмів психічних процесів, творчих сил.

Праця є одним з основних видів діяльності людини. Трудова діяльність – це діяльність, яка спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей. Творчість є різновидом праці, її особливою та вищою формою. Творчість як праця спрямована на створення духовних цінностей. Робота художника являє собою велику за обсягом і різноманітну за характером працю. Кінцевим результатом праці художника є створення твору мистецтва.

Висновки. Дане дослідження певною мірою пояснює деякі аспекти, складові та компоненти художньої творчості. Результати дослідження можуть допомогти розібратися в такому складному явищі як художня творчість.

Подальший напрям дослідження. Цікавим та актуальним, на наш погляд, є вивчення багатьох таємних технологій. Сучасний митець зобов'язаний володіти теоретичними розуміннями процесу творчості, адже без навчання навіть надзвичайно обдарована людина не зможе досягти певного професійного рівня.

Література:

1. Аронов А. Загадки творчества. — М. : Междунар. пед. акад., 2004. — 170 с.
2. Бердяев Н. Смысл творчества. — М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2002. — 679 с.
3. Гарифуллин Р. Психология художественного творчества. — М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2004. — 139 с.
4. Грановская Р. Творчество и конфликт в зеркале психологии. — СПб. : Речь, 2006. — 413 с.
5. Гройсман А. Основы психологии художественного творчества. — М. : Когито-Центр, 2003. — 184 с.
6. Ермолаева-Томина Л. Психология художественного творчества. — М. : Акад. Проект, 2003. — 302 с.
7. Калошина И. Психология творческой деятельности. — М. : Юнити-Дана, 2008. — 671 с.
8. Козлов В. Психология творчества : свет, сумерки и темная ночь души. — М. : ГАЛА-Издательство, 2009. — 111 с.
9. Петрушина В. Психология и педагогика художественного творчества. — М. : Акад. Пресс, Гаудеамус, 2006. — 490 с.
10. Селюх М. Творчество как предмет исследования : теории, идеи, концепции. — М. : МГОУ, 2007. — 210 с.